

REETTA KALLANNE & ILKKA HUHTA

Asevelipappien rauhaan palaaminen – Kusti Korhonen ja Jussi Tenkku toisen maailmansodan jälkeisenä nationalismin murroskautena

Toista maailmansotaa seurannut rauhaan palaaminen oli Suomessa ensisijaisesti kansallisen sovinnon ja identiteetin uudelleenmuokkaamisen prosessi.¹ Kansalliseen rauhaan palaamiseen liittyi kansallisen historian ja aatteiden suuriakin uudelleentulkintoja. Esimerkiksi sisällissodan perintöä tulkittiin uudelleen itsenäisyystaisteluna ja selviytymiskertomuksena, osana toisesta maailmansodasta rakennettuja kertomuksia.² Yksi suurimman rauhaan palaamisen muutoksen kokeneista ryhmistä oli vahvimmin valkoisen Suomen perintöön, antibolševismiin ja Suur-Suomeen sitoutuneiden upseerien ja sotilaspastoreiden joukko.³

Tässä artikkelissa tuomme kahden tähän joukkoon kuuluneen keskeisen asevelipapin – Jussi Tenkun ja Kusti Korhosen – kautta esille, miten Suomen evankelis-luterilainen kirkko ja sen sotilaspapisto siirtyivät nationalismia rakentaneesta ja tukeneesta kirkosta rauhaan. Tarkastelemme kirkkohistoriaa nationalismiin ja sodan jälkeisen murroskauden näkökulmasta keskittyen kahteen vaikuttajajaksilöön ja heidän omaan tulkintaansa tapahtuneesta aina jatkosodan viimeisistä vaiheista sodan jälkeiseen rauhan aikaan saakka. Kysymme, miten Korhonen ja Tenkku määrittivät nationalismin näkökulmasta omaa paikkaansa ja työtään kirkossa toisen maailmansodan jälkeen.

Lähteinämme tässä artikkelissa ovat Jussi Tenkun sota-aikainen päiväkirja, teoksen *Inkeriläisiä siirtämässä – Jussi ja Liisa Tenkun päiväkirjat 1943–1944* osana julkaistut kirjeet Jussi Tenkulta vaimolleen Liisa Tenkulle sekä saman kirjoittajan vuonna 1945 ilmestynyt teos *Alaston ihminen murrosajan kuvastimesta*. Kusti Korhosen yksityistä alkuperäisaineistoa on lahjoitettu Itä-Suomen yliopiston teologian osaston arkistoon 2000-luvun alussa. Aineisto on aiemmin hyödyntämätön, ja se sisältää Korhosen kirjoitusten käsikirjoituksia ja hänen kokoamaansa henkilökohtaista aineistoa.⁴ Käytämme lähteenä myös

1 Kansallisesta sovintoprosessista ks. Long & Brecke 2003, 68–72.

2 Kertomuksista ja suomalaisesta erillisestä sotakokemuksesta ks. Kivimäki, Hytönen & Karonen 2016, 20.

3 Kivimäki 2016a, 91.

4 UEF TOA KKK Tiedotusmateriaalia sanomalehtiin ja muihin julkaisuihin 1945–1974.

Korhosen muistelmateosta *Pappina murrosajassa* vuodelta 1982. Tarkastelemme lisäksi Kusti Korhosen ja Armo Nokkalan toimittamaa asevelipappien vuonna 1945 ilmestynyttä kokoelmateosta *Älä aja raiteissa* ja erityisesti Korhosen ja Tenkun kirjoituksia siinä.

Sotilaspappien ja asevelipappien kirjoituksia on aiemmin tutkittu lähinnä sota-ajan nationalistisessa kontekstissa.⁵ Sen sijaan toisen maailmansodan jälkeistä aikaa ei ole vielä nähty kirkkohistoriassa nationalismin tutkimuksen kannalta erityisen kiinnostavana ajanjaksona. Yksittäisten pappien kirjoitukset ovat siten tulleet tulkituksi elämäkerrallisena tai kirkollista elämää kuvaavana lähdeaineistona laajemman historiallisen viitekehyksen sijaan.

Nationalismi kirkkohistorian tutkimuksessa

Toisen maailmansodan jälkeen suomalaisessa julkisessa keskustelussa määriteltiin uudestaan suomalaisuutta, Suomea ja sen suhdetta muuhun maailmaan.⁶ Vaikka näin tapahtui, nationalismin merkitys ja sen uudelleentulkinnat ovat sodanjälkeisen aikakauden osalta jääneet historian tutkimuksessa selvästi vähemmälle huomiolle kuin sota edeltävän ajan tutkimuksen osalta. Myös kirkkohistorian tutkimuksessa tämä sodanjälkeisen muutoksen käsitteellistäminen erityisesti nationalismin osalta on jäänyt puutteelliseksi ja huomio on kiinnittynyt kirkko-organisaatiossa itsessään tapahtuneisiin muutoksiin. Nationalismia koskevassa historian tutkimuksessa uskonto tunnustetaan yhdeksi keskeiseksi nationalismiin liittyväksi aatteeksi, mutta tutkimuksellinen huomio ei yleensä suuntaudu uskontoon tai uskonnollisiin toimijoihin. Kirkkohistorian luontevaksi tehtäväksi jääkin uskonnon ja yhteiskunnan välisten yhteyksien tutkiminen.

Käsitykset nationalismista aatteena ovat laajentuneet historian tutkimuksessa erityisesti viime vuosina.⁷ Suomalaisen kirkkohistorian tutkimustilanne on kiinnostava lähtökohta, sillä oppialalla on tehty runsaasti korkeatasoista nationalismin ja Suomen luterilaisen kirkon suhdetta valaisevaa tutkimusta, mutta se on kohdistunut lähinnä toista maailmansotaa edeltäneeseen aikaan.⁸ Myös pohjoismaisessa tutkimuksessa on lähivuosina kiinnitetty huomiota muun muassa luterilaisen kristinuskon vaikutukseen kansallisvaltioiden rakennukseen ja hyvinvointivaltiokehitykseen osana nationalismia.⁹ Uutena

5 Pappien sota-aikaisesta nationalismista ks. Tilli 2014; papeista sisällissodassa ks. Huhta 2010.

6 Auvinen, Holmila & Lehtimäki 2016, 209; AKS-nuorison nationalismista ks. Tepora 2011, 240–245.

7 Kivimäki et al. 2024, 346.

8 Murtorinne 1976; 1978; 1987; Kirkko suomalaisessa yhteiskunnassa 1900-luvulla 1977; Heikkilä 1990, 505–510; Huhta 2001.

9 Boije et al. 2025, 4.

sotahistoriana tunnettuun sodan sosiaali- ja kulttuurihistoriaan¹⁰ linkittyvä nationalismitutkimus antaa puolestaan mahdollisuuden tarkastella sekä aiempia kirkkohistorian tulkintoja että asevelipappien rauhaan palaamista osana suomalaista rauhaan palaamista.

Aiemmassa tutkimuksessa Suomen evankelis-luterilaisen kirkon muutosta toisen maailmansodan jälkeen on käsitelty suhteessa työväestöön, sotasyylisyyteen sekä sodanjälkeiseen poliittiseen ja sosiaaliseen murrokseen.¹¹ Sota synnytti monia sosiaalisia ongelmia, kuten avioerojen määrän kohoamisen, alkoholiongelmien kasvun ja siirtolais- sekä sotaorpokysymyksen. Kirkollista rauhaan palaamista onkin usein käsitelty kirkon huomioon siirtymisenä sodan aiheuttamiin sosiaalisen vastuun kysymyksiin.

Suomalaisessa kirkkohistorian tutkimuksessa sodanjälkeinen muutos on kuvattu pitkänä ”kansankirkon”¹² rakentumisen jatkumona, mutta myös kirkon polarisoitumisena uuspietistiseen ja uskanskankirkolliseen suuntaukseen. Jälkimmäinen, erityisesti kirkkohistorian professori *Eino Murtorinteen* hahmottelema jaottelu oli tulkintamalli, joka tarkasteli sodanjälkeistä kirkkohistoriaa kirkon sosiaalista vastuuta korostavan uskanskankirkollisuuden ja henkilökohtaista uskonratkaisua korostavan uuspietismin nousun näkökulmista.¹³ Näkökulma on jättänyt vähemmälle huomiolle sen, miten kirkko kokonaisuudessaan toimi ja reagoi sodanjälkeiseen murrokseen ja sekularisoitumiseen, mutta myös sen, millä tavoin monet reaktiot eivät noudattaneet kuvattuja kirkollisia rintamia.¹⁴

Pappien sodanjälkeistä arvomaailmaa koskeissa tutkimuksissa muun muassa *Jouni Tilli* ja *Antti Malinen* ovat toistaneet *Eino Murtorinteen* tulkinnan ”kirkkoa elähdyttäneiden” nationalististen ihanteiden romahtamisesta kirkossa.¹⁵ Tätä romahtamiseksi kuvattua prosessia ei ole vielä tarkasteltu itsenäisenä ilmiönä kirkkohistorian tutkimuksessa, vaan se on jäänyt aikansa ilmapii- rin yleisselitykseksi. *Murtorinne* ei itse asiassa väitä, että kyse oli varsinaisesta

10 Perämäki 2024, 1. Uudella sotahistorialla tarkoitamme 2000-luvulla voimistunutta tutkimussuuntausta, jossa suomalainen ja kansainvälinen historian tutkimus on ottanut kysymyksenasettelun keskiöön kokemuksen ja tunteet, arjen, yksityisen ja henkilökohtaisen. Tätä tutkimussuuntausta valaisee esimerkiksi Anna-Leena Perämäen toimittama Ennen ja nyt – teemanumero 3 vuodelta 2024.

11 Suhteesta työväestöön ks. Tilli 2016; sotasyylisyyteen ks. Lauha 1999; poliittiseen murrokseen ks. Murtorinne 1995.

12 Kansankirkon käsitteen ongelmista Hjelm 2021, 225–229 ja käsitteen syntyhistoriasta Huhta 2021, 104–107.

13 Murtorinne 1995. Murtorinne otsikoi kirjoittamansa Suomen kirkon historian yleisesityksen vuodet 1945–1973 kattavan luvun *Uskanskankirkollisuuden ja uuspietismin nousu kirkossa*. Laajas- ti sittemmin omaksuttu käsitys herätti tosin myös kritiikkiä heti yleisesityksen ilmestyttyä. Seppo 1996, 176–179.

14 Huhta & Malkavaara 2005, 60–62.

15 Tilli 2016, 432. Tilli & Malinen 2018, 31. Murtorinteen tulkinta kirkkoa ”elähdyttäneen” nationalismin romahtamiseen kirkossa on osa kummankin artikkelin tutkimuksellisia lähtökoh- tia.

romahduksesta, vaan siitä, että sotienvälisen nationalismin ”elähdyttämä” kirkko joutui uudessa tilanteessa hakemaan entisen isänmaallisuuden tilalle uusia ilmenemismuotoja.¹⁶ Tästä on nimenomaisesti kysymys, kun peilaamme artikkelissamme kahden asevelipapin kautta kirkossa tapahtuneita muutoksia Suomen historian nationalismin murrosaikaan ja rauhaan palaamiseen.¹⁷ Vertailun avulla selvittämme, oliko kirkon rauhan palaaminen samankaltaista ja saiko muuttunut nationalismi samanlaisia piirteitä kuin muualla yhteiskunnassa.

Nationalismiin kasvaneet

Nationalismi ei ollut vain sodan herättämä lyhytaikainen ilmiö, vaan jo ennen Suomen itsenäistymistä vaikuttanut aatevirtausten summa. Vuosisadan vaihteen papiston kansallisuusaatteeksi¹⁸ kutsumaa aatetta on kuvattu ”topeliaanis-runebergiläiseksi”, jonka hengessä itsenäisyyden ajan kirkko alkoi rakentua itsestään selvään isänmaanrakkauteen.¹⁹ Sisällissodan jälkeen vapaussotatulkintaan kuului ajatus siitä, että taistelu ”ryssää” vastaan on samalla taistelua suomalaisen kristillisyyden puolesta, jonka parhaina puolustajina vapaussodassa kunnostautuneet heränneet esitettiin julkisuudessa.²⁰ Herännäisyys kulttuurisena ja hengellisenä liikkeenä vaikutti sekä Jussi Tenkun että Kusti Korhosen kasvuvuosiin.

Jussi Tenkku syntyi Nivalassa vuonna 1917 maanviljelijäperheeseen. Herännäistaustainen Tenkku kirjoitti ylioppilaaksi Raudaskylän lukiosta vuonna 1935. Lukio toimi herännäisopiston yhteydessä, ja sen johtajana oli kristillissiveellisestä ankaruudestaan tunnettu Juho Kytömäki. Tenkku varttui porvarillisen ja nationalistisen herännäisyyden keskellä, johon sisällissota oli lisännyt militaristisen mausteensa.²¹ Jussi Tenkku oli myös Isänmaallisen kansanliikkeen (IKL) ja Akateemisen Karja-Seuran (AKS) jäsen kuten monet muutkin ikäpolvensa herännäistaustaiset nuoret miehet 1930-luvulla.

Hieman Tenkkua vanhempi, vuonna 1911 Sotkamossa pienviljelijäperheeseen syntynyt Korhonen koki vetoa herännäishenkiseen seurakuntaelämään ja päätyi opiskelijaksi Kainuun opistolle.²² Kristillisen opiston johtajana toimi

16 Murtorinne 1995, 290.

17 Uusimmasta nationalismin määrittelystä suomalaisessa kontekstissa ks. Kivimäki et al. 2024.

18 Käytämme artikkelissa tarpeen mukaan asevelipappien itsensä käyttämää käsitettä kansallisuusaate kuvaamaan heidän omaa perusaatemaailmaansa. Yleiskäsitteenä ja muutosten analysoinnissa käytämme analyttisempaa ja laajempaa käsitettä nationalismi.

19 Lauha 1999, 65.

20 Huhta 2001, 227.

21 Salmela 2007; Huhta 2001, 227–228.

22 Korhonen 1982, 38–39.

tuolloin vapaussodan veteraani ja ”palavasieluinen isänmaanystävä” pastori Otto Stenij (myöhemmin Korpijaakko), joka pyrki juurruttamaan oppilaisiin kristillis-isänmaallisen eetoksen. Kusti Korhosen ”isälliseksi ystäväksi” kutsuma Korpijaakko onnistui myös vaikuttamaan siihen, että nuoren Korhosen urahaaveet vaihtuivat opettajasta papiksi.²³ Armeijakokemus ja upseerikoulutus saivat 1930-luvun puolimaissa Korhosen hetkeksi pohtimaan myös sotilasuraa, mutta Korpijaakon vaikutuksesta herännyt pappiskutsumus vei lopulta voiton. 1930-luvun jälkipuoliskolla teologian opintojansa suorittanut Korhonen omaksui teologisukupolvensa enemmistön tavoin AKS:n ideologian ja tavoitteet.²⁴

Papiksi Korhonen vihittiin välirauhan aikana joulukuussa 1940 Kuopion vastaperustettuun hiippakuntaan kuuluvan Kiuruveden seurakunnan apupapiksi. Virka oli vain nimellinen, ja järjestyi herännäissuhteilla. Rovasti Väinö Malmivaara kutsui Korhosen apupapiksi seurakuntaan, mutta tosiasiassa Korhonen aloitti Herättäjäyhdistyksen matkapappina;²⁵ ”matkat Herättäjä-Yhdistyksen palveluksessa loppuivat kuitenkin yllättävän pian, kun sodan peikko jälleen uhkasi kansallista olemassaoloamme.”²⁶ Myös Korhosen ystävä Jussi Tenkku vihittiin nimelliseen virkaan papiksi Kuopion tuomiokirkko-seurakunnan papiston apulaiseksi vuonna 1941. Huolimatta sodanjälkeisestä muutosta Yhdysvaltoihin hän toimi samassa virassa nimellisesti aina vuoteen 1952 saakka.²⁷

Sekä Tenkku että Korhonen kasvoivat uskonnollis-nationalistisessa ympäristössä, jossa kansallismielisyys, uskonto ja mieheys yhdistyivät toisiinsa. Toisen maailmansodan kirkko oli maskuliininen organisaatio, jonka sisällä oli helppo toteuttaa ja elää toiseksi nuoruuden vaikutuspiirissä opittua nationalismia. Nuoruuden kokemuksia muokkasi vielä yksi mieheyteen ja nationalismiin liittyvä tekijä: sota.²⁸

Sotakokemus ja sukupolvierot

Kummallekin asevelipapille – sekä Jussi Tenkulle että Kusti Korhoselle – oma-kohtaisesti koettu sota vaikutti nationalismia ilmentävään retoriikkaan ja muutti ajattelua. Kusti Korhonen kutsuttiin ylimääräisiin kertausharjoituksiin syksyllä 1939. Talvisodan syttyessä vänrikki Korhonen oli joukkueenjohtajana

23 Korhonen 1982, 40–42, 83.

24 Korhonen 1982, 82.

25 Pappisvihkimyksen edellytys oli seurakunnan kutsu, eikä suoraan kristillisten yhdistysten palvelukseen voitu kirkkolain mukaan vihkiä. Korhonen 1982, 111–112.

26 Korhonen 1982, 117.

27 Salmela 2007.

28 Mieheydestä ja nationalismista ks. Nagel 2010.

Kuhmon seudulle sijoitetussa suojapataljoonassa. Sota päättyi Korhosen osalta kuitenkin jo 6. helmikuuta 1940 vakavaan haavoittumiseen. Sitä pahempi järkytys Korhoselle oli hänen myöhemmän tulkintansa mukaan Moskovan rauhansopimuksen ankarat ehdot: "tuntui kuin päätä alkaisi huimata ja jalat pettäisivät alta."²⁹

Tenkku palveli talvisodassa Kannaksella ja jatkosodassa ainakin Ilomantsissa kesällä 1941.³⁰ Toisin kuin Korhonen, Tenkku ei kirjoittanut henkilökohdaisista sotakokemuksistaan suoraan. Teoksessaan *Alaston ihminen murrosajan kuvastimessa* sotaa koskevat kuvaukset alkavat usein esimerkiksi "eräs majuri", "kuulin" tai "muuan", joiden avulla Tenkku etäännytti omia kokemuksiaan yleisemmästä sodan luonnetta käsittelevästä analyysistaan.³¹

Tenkulle sota-aikaisen nationalismin avainkokemus oli toimiminen inkeriläisten siirroissa pappina Saksan miehittämässä Virossa ja Inkerissä maaliskuusta 1943 helmikuuhun 1944. Tenkku päätyi tehtäväänsä tuolloin Itä-Karjalan sotilashallinnossa Äänislinnan (Petroskoi) luterilaisen väestön parissa pappina toimineen ystävänsä Kusti Korhosen pyynnöstä.³² Ennen lähtöään Tenkku kuvasi, miten "sydäntä sykäyttää ajatus, että olen matkalla Inkeriin, jonka vapauttamisesta olimme nähneet unia koulussa ja osakunnassa."³³ Luterilaisten pappien työ sekä Itä-Karjalassa että Inkerissä edusti AKS:läistä suomalaista luterilaista valistustyötä.³⁴ Pappien tekemä valistustyö suomensukuisten henkilöiden parissa oli myös muille kuin Tenkulle kansallismielisyyden huipentuma ja Suur-Suomen unelman elämistä todeksi.³⁵ Tätä sota-aikaista nationalismin huipentumaa on tutkimuksessa kutsuttu "kuumaksi kansallismielisyydeksi".³⁶

Salmela on kuvannut sotakokemuksen muuttaneen Tenkun elämän suuntaa. Kuopion tuomiorovastin tyttären Liisa Simojoen kanssa naimisiin menneen Jussi Tenkun elämä olisi voinut ilman sotaa näyttää toisenlaiselta.³⁷ Liisa Tenkku on myöhemmin haastattelussa kuvannut Jussi Tenkun syvää henkistä kriisiä ja päätöstä luopua pappeudesta sodan jälkeen.³⁸ Siksi hän kansallisuusaatteen suhteen ääripäähän kasvaneena ja sodan jälkeen elämänsä suunnan muuttaneena on avainhenkilö kirkon murroskauden ja nationalismin tutkimuksessa.

Sodan jälkeen osa kirkosta, erityisesti piispat, pitivät edelleen kiinni

29 Korhonen 1982, 103.

30 Tenkku 1945, 19 & 111.

31 Tenkku 1945.

32 SKS JT Jussi Tenkun päiväkirja 26.3.1943; Korhonen 1982, 135.

33 SKS JT Jussi Tenkun päiväkirja 26.3.1943.

34 Kallanne 2022, 101–103; Ylä-Jussila 2020, 173–175.

35 Kallanne 2022.

36 Kivimäki et al. 2024, 347.

37 Salmela 2007.

38 Alfthan, Maija: "Ajatus Inkerinmaasta sykäyttää sydäntä", Helsingin Sanomat 30.4.2008.

omaksumistaan nationalistisista ihanteista.³⁹ Piispojen kansallisuusaatteen voi ajatella liittyneen konservatismiin, jossa 1900-luvun alun mullistavien vuosikymmenien keskellä ainoalta kirkon selviytymisen kannalta mahdollinen suhtautumistapa oli puolustava ja säilyttävä.⁴⁰ Kirkon piirissä nationalismi ei ollut muutenkaan yhtenäinen ilmiö, vaan siihenkin vaikuttivat muun muassa sukupolvien erot jo ennen toista maailmansotaa.⁴¹ Esimerkiksi Tenkun ja Korhosen edustama AKS-henkinen etuvartioajattelu, jossa luterilaisuus esitettiin suojavallina idästä tulevaa ortodoksisuutta ja vihollisuutta vastaan, oli erityisesti piispojen vierastamaa siitä syystä, että suhteita kotimaiseen ortodoksiseen kirkkoon piti liennyttää.⁴² Sota murroskautena merkitsi välttämättömältä tuntuneita muutoksia mutta myös pelkoa muutosten menemisestä liian pitkälle.

Kusti Korhonen kuvasi vuoden 1945 tilannetta ja Porvoossa pidettyä pappeinkokousta vuosikymmeniä sodan jälkeen julkaistuissa muistelmissaan: ”Kokouksen tarkoituksena oli myös karkottaa virkaveljien mielestä siellä täällä kotialueella ilmennyttä pelkoa siitä, että sotilastehtävissä sodan aikana palvelleet papisto olisi joissakin suhteissa luopumassa perusteista ja ajautumassa liberalismiin ja ehkä muihinkin harhoihin.”⁴³ Luopuminen kansallisuusaatteesta tai liiallinen uudistaminen olisivat olleet uhkia kirkon identiteetin säilymiselle.

Keskeinen ja aiemmin vähän huomioitu ero piispojen ja asevelipappien välillä oli henkilökohtainen osallistuminen sotaan. Tenkun ja Korhosen sukupolvi oli kasvanut sotilaallista sankaruutta ja miehuutta – esimerkiksi jääkäreitä – ihannoivana sotienvälisenä aikana.⁴⁴ Asevelipappien kohdalla kysymys oli näiden ihanteiden tuntemisesta ja eräänlaisesta romuttumisesta jatkosodassa. Tenkku pohti teoksessaan *Alaston ihminen murrosajan kuvastimessa*, miten sota on voinut olla suurten teosten innoittajana, vaikka sota on ”rumaa, väsyttävää ja ikävää” ja henkisesti köyhdyttävää. Pohdintoissaan Tenkku asetti vastakkain opitun isänmaallisen kuvauksen sodasta ja omat kokemukseensa. Tenkku tuli johtopäätökseen, että Runebergin runot olivat välitettyä, välikäsien kautta siivilöityä ainesta. ”Välitetyn on helpompaa kohota sfäärejä ylemmäksi, sinne, missä karkeasti sanottuna ei ole täitä, nokea, jalkarättejä ja ärräpäitä.”⁴⁵

Korhosen kuvausta liian pitkälle menemisen pelosta ja Tenkun kirjoitusta

39 Lauha 1999, 68.

40 Tilli 2016, 435.

41 AKS:stä sukupolvikapinana ks. Tepora 2011, 243.

42 Lauha 1999, 66; Ylä-Jussila 2020, 81. Piispat olivat ajattelussaan yhteiskunnallista kehitystä edellä: laajemmin ortodoksit alettiin ingroida osaksi suomalaisuutta toisen maailmansodan jälkeen, ks. Kivimäki et al. 2024, 357.

43 Korhonen 1982, 177.

44 Sotilaallisuudesta ja miehuudesta ks. Ahlbäck 2020.

45 Tenkku 1945, 116–117.

sodan realiteettien kohtaamisesta voi kuvata sukupolvikonfliktiksi. Sukupolvikonfliktilla on tarkoitettu Suomen historiassa lähinnä veteraanisukupolven ja suurten ikäluokkien, eli 1970-luvun nuorison välistä aatteellista kuilua.⁴⁶ Sen sijaan rintamakokemusta saaneiden nuorten miesten ja kotirintaman miesten aatteellisia eroja ei ole juuri huomioitu. Korhosen ja Tenkun edustamien sotilaspappien ja iäkkäämpien kotirintamapappien – heidän joukossaan edellä mainitut piispat – välillä oli selviä eroja suhtautumisessa nationalismiin. Pappeja oli ympäri Suomen, eikä heitä voinut tuossa vaiheessa korvata nais työvoimalla, joten kyse oli varsin yhtenäisestä joukosta. Tenkulle ja Korhoselle iäkkäämmät pappissukupolvet ja kirkossa valtaa pitäneet piispat olivat yksi tiedostettu yleisö, jolle rintamakokemuksiin tukeutuvaa muutosajattelua tuli esittää. Kotirintaman pappien sotakokemus ja paluu rauhaan on jäänyt tutkimukselliseen varjoon siinä missä muidenkin iäkkäämpien ikäluokkien tutkimus.⁴⁷

Asevelipapit ry:n sihteerinä ja myöhemmin Kristillisessä palvelukeskuksessa Korhonen toimi roolissaan sovittelijana pappissukupolvien välillä. Korhosen sisäistämää tehtävää portinvartijana ja sovittelijana korostaa muistelmien jälkikäteen luotu perspektiivi tapahtumiin, mutta Korhonen oli aiemman tutkimuksen perusteella jo sota-aikana varovainen tulkitsija. Hyvä esimerkki tästä oli asevelipappien kokous tammikuussa 1945, jossa Korhonen piti kontroversiaalia kertomusta asetta väärinkäyttäneestä sotilaspapista lähtökohtaisesti mahdottomana siinä missä moni muu asevelipappi oli valmis kuulemaan rintamiesten kokemuksissa kritiikkiäkin pappeja kohtaan.⁴⁸

Rintamakokemuksetkaan eivät yleisesti ottaen muuttaneet sotilaspapiston patrioottista pohjavirettä. *Aila Lauha* tiivistä sodanjälkeisen muutoksen toteamalla, että kirkko oli hiljaa tai vetäytyi uhoavasta nationalismista, mutta patriotismista ei luovuttu eikä mennyttä ”perintöä” tuomittu.⁴⁹ Muussa yhteiskunnassa näkyi sama ilmiö, jota on myös kuvattu tutkimuksessa patriotismin säilymiseksi nationalismin muuttaessa muotoaan. Tämä patriotismi näkyi kansallisen yhteenkuuluvuuden korostamisena historian ja nykypäivän avulla.⁵⁰ Yleistäen voi siis sanoa, että nationalistinen eetos oli korkeimmillaan ja äärimmillään sen sukupolven parissa, jonka ajattelua myöhemmät rintamakokemukset eniten muuttivat.

46 Kivimäki 2016, 316–317.

47 Kivimäki, Hytönen & Karonen 2018, 32.

48 Malinen & Tilli 2018, 36.

49 Lauha 1999, 68.

50 Kivimäki et al. 2024, 358.

Sodan aiheuttama välttämätön muutos murroskautena

Suurten valtakuntien natistessa liitoksissaan sodan ankarassa syleylyssä ei sen keskellä elävä yksityinen ihminenkään ole voinut jäädä koskemattomaksi. Myrskyn kestäessä näyttää miltei fraasiksi muuttunut siivekäs sanonta, ettei paluuta entiseen enää ole, joka suhteessa pitävän paikkansa. Sodan luoma murrosaika on paljastanut vanhan maalin alta alastoman ihmisen, jota uusi aika alkaa uusine väreineen verhota.⁵¹

Jussi Tenkku kuvasi jo vuonna 1945 julkaistussa kirjassaan *Alaston ihminen murrosajan kuvastimessa* muutoksen välttämättömyyttä. Tenkku koki sodan itsessään olevan se murrosaika, jonka aikana ihminen on muuttunut toiseksi. Tenkku kiinnitti huomion ihmiseen ja ihmisen luonteeseen, ei niinkään politiikkaan tai sodan päättymiseen Suomen häviöön, mihin murrosaika käsitteenä on myöhemmin usein liitetty. Tällöin on ollut kyse pikemminkin jälkikäteen hahmotelluista historiallisista aikakausista ja muutoksista kuin aikalaisten kokemuksista, joihin Tenkku puolestaan viittasi.

Papeille sotakokemus oli myös tunnetasolla tapahtunut muutos, jossa kokemus, tunteet ja aatteet olivat vuorovaikutuksessa keskenään. Historiantutkimuksessa usein pienempään rooliin jäänyttä henkilökohtaisen kokemuksen ja tunteiden vaikutusta historiantutkimuksessa on tutkinut Suomessa *Tuomas Tepora*.⁵² Asevelipappien omat sotakokemukset värittivät heidän käsityksiään ympäröivästä maailmasta ja kirkosta. Murrosaika tarkoitti sekä käsillä olleen ajan eroa entiseen että kokemusta ajanjakson merkittävydestä. Henkilökohtaisen kokemuksen kautta muuttunut ajattelu näkyi muun muassa Tenkun yksilökeskeisissä murroskausikäsitelyissä. Teos *Alaston ihminen murrosajan kuvastimessa* oli Tenkun mukaan vastaus siihen ”miten ja mistä syystä ihmisen persoonallisuus on sotavuosina muuttunut ja minkälainen on sodan kokenut ihminen.”⁵³

Henkilökohtaisen sotakokemuksen merkitystä ajattelun muutokselle voi hahmotella kognitiivisen psykologian määritelmän mukaisesti sodan herättämien tunteiden aktiivisena kohdesuuntautuneena ilmiönä eli ihmisen ajattelun välttämättömänä rakennusaineena.⁵⁴ Ukrainan sota sai monet tutkijat – myös meidät – huomaamaan nopeita aatteellisia muutoksia suomalaisten ajattelussa ja kielenkäytössä. Tätä vasten on luontevaa ottaa huomioon myös henkilökohtaisen kokemuksen ja tunteiden vaikutus ajatteluun.

Kokemusta voi määritellä myös konstruktivistisen teorian mukaisina muuttuvina ja jaettuina käsitteinä, normeina ja tunnesanoina, eli tiivistettynä

⁵¹ Tenkku 1945, 6.

⁵² Tepora 2018 a.

⁵³ Tenkku 1945, takakansiteksti.

⁵⁴ Tepora 2018 a, 87.

murrosaika-ajatteluna.⁵⁵ Kirkollisissa yhteyksissä murrosaika oli käsite, jolla oli pitkät juuret yhteiskunnallisen nykytilan kuvaajana. Murrosaikaa määriteltiin jo sisällissodan aikana, vaikka myöhemmissä historiatulkinnoissa murroskausiksi on käsitetty Suomen historiassa ennen muuta vuodet 1944 ja 1990.⁵⁶ Esimerkiksi jo piispa Otto Immanuel Colliander (k. 1924) määritteli murrosajan ajanjaksoksi, jolloin niin paljon uutta ja outoa tapahtuu ”katsojan ja tarkastajan” silmien edessä, ettei menneiden tapahtumien ja tulevaisuuden välillä näytä olevan jatkumoa, vaan ”looginen yhteys” on häipynyt ja murtunut.⁵⁷ Tenkun tapa hahmottaa ihmisyyksilön kautta hahmotuvaa murroskautta liittyi pikemminkin tähän samaan sisällissodan murroskausi-käsitteen henkilökohtaisesti ymmärrettyyn merkitysten jatkumoon kuin historiallisen aikakauden tai sodan jälkeisen ajanjakson määrittelyyn.⁵⁸

Mitkä asiat olivat muuttuneet niin paljon, että Tenkku kuvasi murroskauden kuin alastomana ihmisenä, joka tulisi pukea uudestaan? Suomalaisessa kansallisuusaatteessa ja isänmaallisen eetoksen jatkumossa maaseudun sootaan valmiin mieheyden kuva oli ainoana kuvana rikkoutunut. Sotaisa polku oli kuljettu päätökseen, mutta siellä ei ollutkaan tarjolla vastauksia Tenkun pohtimiin kysymyksiin. Tenkun kirja itsessään oli osa kirkollista rauhaan palaamista, yritystä löytää vertaisena mieltä mielettömältä tuntuneesta ajassa. Kirja oli vastaus niille rintamamiehille, joiden yhteinen sotakokemus uhkasi pirstoutua palasiksi sotasensuurin ja mielialanvalvonnan höllennyttä.⁵⁹

Sodan jälkeen murroskausi-käsitteen käyttö alkoi liittyä yhä enemmän tiettyjen menneisyyden tapahtumien jäsentämiseen. Murroskausi-käsitteen kautta sodan merkitystä määriteltiin eri tavoin. Murroskausi omaksuttiin laajaan käyttöön myös kirkossa ja kirkkohistoriassa. Esimerkiksi *Eino Murtorinne* käytti mittavassa neliosaisessa Suomen kirkon historia -sarjassaan sodanjälkeisestä ajasta termiä murroskausi. *Murtorinteen* mukaan ”murros oli luonteeltaan ensisijaisesti poliittinen ja johtui sodan lopputuloksesta”.⁶⁰ Murroskausi siirtyi vähitellen tarkoittamaan sodan päättymisen aikaansaamaa poliittista muutosta, ei niinkään sodan aiheuttamaa muutosta yksilöissä.

Sama murrosaikakäsityksen muutos näkyi myös Kusti Korhosen sodanjälkeisissä ja vuosikymmeniä myöhemmissä tulkinnoissa. Kotimaa-lehdelle lähettämässään kirjoituksessa Korhonen analysoi joulukuussa 1945 sodanjälkeistä tilannetta yksilöiden, perheiden ja kotien näkökulmasta: ”Elämehän vaikeaa *murroskautta*. Lukemattomien kotien perusteet järkkyvät.

55 Tepora 2018 a, 87–88.

56 Kivimäki et al. 2024, 361.

57 Colliander 1922, 3.

58 Kriisiajasta ja lähimenneisyyden selityksen etsimisen tarpeesta ks. Aunesluoma 2022.

59 Kivimäki 2016 a, 80.

60 Murtorinne 1995, 289.

Vuosikymmeniäkin kestäneet avioliitot hajoavat -- nuoret vieraantuvat kodeista”.⁶¹ Vuosikymmeniä myöhemmin hän kuvasi murrosaikaa toisin. Elämäkerrassaan *Pappina murrosajassa Korhonen* viittasi jatkosodassa toisteltuihin lauseisiin ajan historiallisuudesta. Korhosen mukaan ”elimme kansakuntana myönteisessä merkityksessä historiallista vaihetta”. Vuonna 1982 ilmestyneessä elämäkerrassa Korhonen liitti murrosajan Suomen nousevaan kehityskertomukseen, jossa kansakunta kehittyi ”itsenäisyyden aamukoitosta” kohti nousua hyvinvointiin ja vaurauteen.⁶²

Korhosen elämäkerrassa sota asettui osaksi pidempää jatkumoa ja asetui osaksi myöhemmin syntynyttä kertomusta Suomen kehityksestä ja sen välttämättömistä vaiheista. Kyseessä oli Korhosen omien kokemusten kautta peilautunut tulkinta Suomen historiasta.⁶³ Kun sodasta oli kulunut jo vuosikymmeniä, ei murroskausi ollut enää akuutti kriisivaihe, vaan oman elämän vaiheita ja sitä kautta myös kirkollista kehitystä jäsentävän ajanjakson yleisempi määritelmä. Asevelipapeille murroskaika tarkoitti ensin erityiseltä ja epätavalliselta tuntuvan ajanjakson ja tapahtumien selitystä, josta se muokautui myöhemmin yhteisesti hyväksytyksi käsitykseksi ja aikakautta kuvaavaksi narratiiviksi.⁶⁴ Murroskausi käsitteenä auttoi määrittelemään sitä, millaisena muutos nähtiin ja millaista kirkkoa sen jälkeen haluttiin rakentaa.

Nationalismin loppu uuden alkuna

Sodan loppuminen oli ajatuksia järjestyttävä muutos, joka vaati sotilaspapeilta kykyä sanoittaa uutta tilannetta. Jussi Tenkku kirjoitti vaimolleen Liisa Tenkulle kirjeissään 19.9.1944 ja 17.11.1944 ajattelunsa muuttuneen:

Tämän jälkeen syntyy uusi toisennäköinen Eurooppa. Niin kansallinen kuin olenkin alan uskoa, että kansallisuusaatteen aika on ohi. Siinä on eräs suurimpia rikkinäisyyden ja sodan syitä. Yleinen ihmisyyys on ennen kansallisuutta.⁶⁵

Kenties me ihmiskunnan sekavien voimien keskellä olemme lännen etuvarioasemasta siirtymässä välittäjäksi korkeampaan synteisiin. Itä voi hitaasti muuttua länneksi, tosin suurella hinnalla. Ihmiskunta ei pysty kulkemaan tietänsä ilman viattomien verta ja kyyneleitä -- Tutkin filosofian historiaa.

61 UEF TOA KKK, ”Kansamme kodeille elämän sanomaa”, käsikirjoitus Kotimaa-lehdelle 5.12.1945.

62 Korhonen 1982, 5.

63 Tulkinnoista ks. Ahonen 1997.

64 Tulkinnoista ja historiasta ks. Aunesluoma 2022.

65 Tenkku 2008, 19.9.1944 kirje Liisa Tenkulle.

On jollakin tavalla vapauttavaa liikkua hengen maailmassa, missä vääriä tarkoituksia palvelevia iskulauseita ei ole peittämässä totuutta. Alemmassa maailmassa ihminen on ihmiselle susi. Mutta korkeampi hengen valtakunta on pyhitetty alue, jossa ei kysytä luokkaa, puoluetta, kansallisuutta eikä iskulauseita.⁶⁶

Kirjeissään vaimolleen Liisa Tenkulle syksyllä 1944 Jussi Tenkku siirtyi kuumasta nationalismista filosofiseen, jopa universalistiseen ajatteluun. Rauhaan palaamisen voi määritellä kuuman ja banaalin nationalismin väliseksi siirtymäkaudeksi, jossa kriisiajan kuumasta nationalismista siirrytään kohti arkisen elämän merkityksellisyyttä luovaan banaaliin nationalismiin.⁶⁷ Jatkosodan päättymispäivänä syyskuussa 1944 kirjoittamassaan kirjeessä Tenkku kirjoitti kansallisuusaatteen tulleen loppuunsa. Marraskuussa hän jatkoi ajatustaan luokittelemalla kansallisuusaatteen tahraiseen ja alhaiseen eläimelliseen maailmaan, joka ei toimi hengen maailman tavoin ihanteiden ohjaamana. Nationalismi oli muuttunut Tenkulle nuoruuden ihanteesta totuutta peittäväksi aatteeksi.⁶⁸

Tenkun universalismissa näkyy irtautumista kirkollisesta nationalismista, johon kuului juhlallisesti muotoiltu uhriajattelu. Yksityisenä ajattelijana hänen oli mahdollista pitää nationalismia syyllisenä sotaan ja kuolemaan, mutta kirkon pappina hänen täytyi pitää annettua uhria merkityksellisenä. Varsinkin jälkeensä ymmärrettynä Tenkun ajattelun muutosta voi pitää sodan päättymisen kriisiin liittyvänä ajatteluna, joka pohjusti hänen tulevia elämäntavoittoa ja uraa filosofian tieteenalalla. Yhteiskunnallisen kriisin keskellä lähimenneisyyttä tyypillisesti korostetaan historian erityisenä vaiheena, joka kaipaa selityksiä.⁶⁹ Tenkulle juuri päättyneen sodan välitön selitys oli inhimillisin voimin puolustettavan nationalismin tien umpikuja, jossa ainoana lohtuna oli uudenlainen universalistinen filosofinen ajattelu.

Tilli kuvaa, miten Tenkku kirjoitti ajatuksistaan samansuuntaisesti, tosin varovaisemmin *Sotilaspappi*-lehdessä kuin yksityisissä kirjeissä vaimolleen. Marraskuun 1944 numerossa Tenkku kirjoitti kansallisuusaatteen vanhentuneen, mutta pohtien ajattelunsa saattavan tuntua ”halpahintaiselta konjunkturi-ajattelulta” eli sodan suhdanteisiin sidoksissa olevalta ajattelulta.⁷⁰

66 Tenkku 2008, 17.11.1944 kirje Liisa Tenkulle.

67 Kuuman ja banaalin nationalismin määritelmästä ks. Hutchinson 2006, 295.

68 Tenkku 2008. Jussi Tenkun osalta tarkastelussa olleet toisen maailmansodan aikaiset lyhennetyt kirjeet ovat julkisia, koska hänen vaimonsa Liisa Tenkku julkaisi ne puolisonsa kuoleman jälkeen osana *Inkeriläisiä siirtämässä* -teosta. Liisa Tenkun julkaisupäätös ajoittui suomalaisen kylmän sodan jälkeiseen uuspatriotismin aikaan, jolloin oli tilausta toista maailmansotaa koskeville teoksille. Ei ole varmaa, olisiko Jussi Tenkku määritellyt nationalismia koskevaa ajatteluaan elämänsä loppuvaiheissa valitsemalla juuri nämä lainaukset kirjeistä.

69 Aunesluoma 2022, 67.

70 Tilli 2014, 253–254.

Tenkulle ei siis ollut helppoa luopua ajattelua ohjanneesta nationalismista eikä hän ajatellut uuden sodanjälkeisen ajan väistämättä vaativan ajattelun ja nationalismin muutosta. Sen sijaan rauhaan palaaminen ja nationalismin muutos tuntui Tenkusta vaikeasti puolusteltavalta takin kääntämiseltä. Toisin kuin aiemmassa tutkimuksessa on usein tulkittu, poliittisen tilanteen muutos ja sodan lopputulos eivät automaattisesti muuttaneet ajatuksia, vaan muutos vaati mielenmuutosta ja asian käsittelyä.

”Vanhentuneesta kansallisuusaatteesta” puhuneen Tenkun ajattelussa säilyi kaikesta huolimatta käsitys siitä, että itä ja länsi eivät ole samanlaisia. Lisäksi hänen toiveensa oli, että idästä vielä tulisi länttä, eli sodan voittamiseen liittynyt toive tulevaisuuden suunnasta suuntautui nyt toisenlaisiin, tarkemmin täsmentämättömiin keinoihin. Tenkku oli hyvä esimerkiksi *Lauhan* määrittelemästä muutoksesta kirkossa, jossa etuvartioajattelu, uho ja ajatus ristiretkestä ateistista itään kadotti kirkossa hohtonsa.⁷¹ Tenkun ajattelussa etuvartio oli sodan jälkeen tyhjä ja ristiretki vailla tekijäänsä.

Yhtä syvällisestä tilintekoa nationalismin kanssa ei tapahtunut Korhosella, mihin epäilemättä vaikutti hänen asemansa Asevelipapit ry:n johdossa. Korhosen rooli näkyi hänen reaktiossaan syksyllä 1944, kun hän perusteli miksi aseveljeydellä ja asevelipapiston omalla järjestöllä oli edelleen keskeinen kansallinen tehtävä. Ennen välirauhansopimuksen nojalla tapahtunutta Asevelipapit ry:n lakkauttamispäätöstä Korhonen hahmotteli asevelijärjestöjen hengellisen työn tavoitteita ja toiminnan jatkumista. Kirjoituksen huipentavana lopetuksena hän korosti ajankohdan ratkaisevaa tärkeyttä kansakunnan tulevaisuudelle:

Toiminnan painopiste on siirtynyt jälleen rintamilta kotoisille kentille. Melkein jokainen päivä on viime viikkoina syntynyt uusia yhdistyksiä mitä erilaisimmin ohjelmin. Melkein jokainen päivä kansa on kutsuttu kokoon tuhatmäärin näissä merkeissä. Elämän valtimo sykkii keskuudessamme väkevästi. Kansamme, varsinkin rintamamiesten sieluista taistellaan. Siinä taistelussa ratkeaa tulevaisuutemme. Siksi emme jouda lepoon. Meidänkin on toimittava. Elämämme yllä on nyt etsikon hetken tuntua.⁷²

Kuvatun uskonnollisnationalistisen eetoksen voimaa kuvaa se, että välirauhan ehtojen mukaisesti Asevelipapit ry:n lakkauttaminen ei merkinnyt tässä tilanteessa Korhoselle paljoakaan. Järjestön tilalle perustettiin Suomen kirkon seurakuntatyön keskusliiton alaisuuteen Kristillinen palvelukeskus -niminen toimielin, jonka johtajaksi kutsuttiin Kusti Korhonen. Uuden järjestön oli määrä toimia asevelipappien omaksumien ihanteiden hengessä sekä jatkaa

⁷¹ Lauha 1999, 68.

⁷² UEF TOA KKK, Hengellistä työtä asevelijärjestössä [1944].

myös Asevelipapit ry:n sosiaalista toimintaa. Ei ainoastaan kirkon vaan koko kansan tulevaisuus ratkaistaisiin Korhosen mukaan tässä taistelussa sieluista, ja tässä käsityksessään hän jakoi monen rintamalla olleen sotilasapin käsityksen.

Korhosen kuvaama etsikkoaika oli kirkossa tyypillinen uskonnollisia piirteitä saanut tapa hahmotella sodasta alkaneen uuden ajan alkua. Moni pappi määritteli sodan loppuvaiheen ja rauhan ajan alkamisen murroskauden jälkeisenä etsikkoaikana. Etsikkoaika tarkoitti dramaattista tapahtumaa, joka saisi aikaan parannuksen ja sitä kautta paremman tulevaisuuden. *Jouni Tilli* kuvaa artikkelissaan, miten kirkon paremman tulevaisuuden toivona oli uusi suhtautuminen kirkon porvarillisnationalistiseen menneisyyteen ja muun muassa työväestöön.⁷³ Toisin sanoen nationalistinen ajattelu muutti muotoaan taitelevasta nationalismista transsendenttiin tulevaisuussuuntautuneeseen nationalismiin. Muuttunut nationalismi vaati toisenlaista otetta arkiseen työhön.

Yksilötasolle ja sosiaaliseen ulottuvuuteen piiloutunut nationalismi

Suomessa rauhaan palaamisen erityispiirre kansainvälisesti vertaillen oli se, että valtion perusrakenteet ja instituutiot pysyivät pääsääntöisesti aiemman kaltaisina.⁷⁴ Näin oli myös kirkkoinstituution osalta. Sodanjälkeistä kirkkoa on käsitelty aiemmassa tutkimuksessa erityisesti kahdesta näkökulmasta: muuttuvana kansankirkkona tai muistiyhteisönä.⁷⁵ Sen sijaan, että kirkko ymmärrettäisiin tässä artikkelissa omaksi muistiyhteisökseen, määrittelemme yhdeksi kirkon rooliksi valtion sisällä toimivana yhteisönä toimimisen. Tämän yhteisön tehtävänä on palvella valtion ja sen kansalaisten henkisiä ja hengellisiä tarpeita. Kirkkoyhteisön oman toiminnan tarkastelun sijaan kirkosta tuli toisen maailmansodan jälkeen yksilötason ongelmien käsittelypaikka.

Aila Lauhan mukaan Suomessa piispat eivät pitäneet kirkkoa lainkaan syyllisenä sotaan, mutta sen sijaan keskustelun suunta käännettiin yhteisestä yksilöön – yksilöt olivat sodassa syyllistyneet ”klassisiin” synteihin, kuten Jumalasta luopumiseen ja välinpitämättömyyteen, rakkaudettomuuteen, ylpeyteen ja ahneuteen.⁷⁶ Muutos yhteisön tasolta yksilötasolle kertoo jo itsessään kirkon nationalismin suunnanmuutoksesta, vaikka se näkyikin hienovaraisena hengellisenä syntiretoriikkana valtion sotasyyllisyyden etsimisen sijaan. Kirkko oli yhteisö, jonka piirissä kollektiivista sotasyyllisyyttä ja sodan jättämiä

⁷³ Tilli 2016, 438.

⁷⁴ Karonen 2016, 207.

⁷⁵ Tilli 2016, 432–433.

⁷⁶ Lauha 1999, 68–69.

tunteita saattoi käsitellä, mutta kääntäen ne yksilötason synneiksi. Tässä mielessä kirkon voi ymmärtää kokemusyhteisöksi, eli samankaltaisia asioita ja tapahtumia kokeneiden ja niille samankaltaisia merkityksiä antaneiden ihmisten vuorovaikutuksen kohtaamispaikaksi.⁷⁷ Myös esimerkiksi kirkkorakennus saattoi saada kokemusyhteisössä tunnehahmon eli emotionaalisesti latautuneen objektin roolin.⁷⁸ Esimerkiksi kotipaikkakunnan kirkko rintamavuosien jälkeen saattoi olla sodan jättämien tunteiden kollektiivisen käsittelyn paikka – nationalismia uudelleen määrittävä paikka.

Kirkkohistoriassa sodan jälkeistä aikaa on kuvattu ”luterilaisen sosiaalietiiikan kriisiksi”, jolloin kirkot alkoivat uudelleen määritellä suhdettaan esivaltaan ja oppiin.⁷⁹ Kirkon sisäisen sosiaalisen kansankirkkokehityksen tai sisäisen muistamisen tutkiminen ei avaa täysin sitä, millainen rooli kirkolla oli sodanjälkeisen rauhaan palaamisen aikana. Esimerkiksi kirkon tulkintaa sotasyyllisyydestä on käsitelty kirkon sisäisenä keskusteluna, mutta voisiko kysymys olla sellaisten tuntemusten ilmaisemisesta hengellisen retoriikan ja muistiyhteisön sisällä, joita ei voitu yhtä avoimesti käsitellä valtion kontekstissa? Toisin sanoen sosiaalietiiikan kriisi tarkoitti kirkkojen nationalismin määrittelyä uudelleen laajemmassa rauhaan palaamisen viitekehityksessä. Suomalaisilla oli tarve käsitellä sotakokemuksia, ja kirkko saattoi kokemusyhteisönä tarjota tunnetason ilmaisun käsittelypaikan.⁸⁰ Korsukokemusten perusteella kirkko saattoi asevelipappien mielissä olla tällainen paikka yhä useammalle suomalaiselle – myös sotienvälisenä aikana unohdetulle työväestölle. Tätä yhteiskunnassakin tapahtunutta muutosta suhteessa työväestöön johtivat kirkossa asevelipapit.⁸¹

Jouni Tillin mukaan yksi pappien sodanjälkeisen keskustelun aiheita oli se, millainen suhde sosiaalisella ja maallisella ulottuvuudella on kirkon työssä. Papit pohtivat muun muassa sitä, mikä olisi sopiva suhde luterilaisen opin ja kristinuskon sosiaalieettisten velvoitteiden välillä.⁸² Sodanjälkeisen ihmisläheisyyden korostumisen kirkossa voi ajatella olevan parannuksentekoa siitä, että kirkko oli mennyt aatteellisesti liian pitkälle nationalismin tukemisessa. Tillin mukaan kirkossa etsittiin uutta ”yhteiskunnallista mieltä”, joka tarkoitti parannuksen tehnyttä sosiaalisesti ja taloudellisesti valveutunutta kirkkoa.⁸³ Kirkon ”uuden mielen” voi nähdä myös yrityksenä tasapainotella ihmisläheisen työn ja opin ja aatteiden välillä niin, että sota-aikaisia ylilyöntejä ei pääsisi enää tapahtumaan. Aatteellisen keskustelun ja kansallisuusmielisyydestä

77 Kivimäki et al. 2024, 355.

78 Kivimäki et al. 2024, 355.

79 Lauha 1999, 69.

80 Kivimäki et al. 2024, 355.

81 Kansalaisryhmien integroimisesta ks. Kivimäki et al. 2024, 357.

82 Tilli 2016, 440.

83 Tilli 2016, 438–439.

irtautumisen sijaan oli helpompi hakea ratkaisua siitä, mikä lopulta johtaisi tasapainoisempaan kirkkoon. Siksi kirkon rauhaan palaamista on aiemmassa tutkimuksessa kuvattu useimmiten konkreettisten työmuotojen ja kirkon sisäisten uudistusten kautta.⁸⁴ Sosiaalisen ulottuvuuden uudistusten tekijöinä korostuivat nimenomaan asevelipapit.

Sodanjälkeisen kirkon uudelleenmäärittelyssä kansallinen ja valtiotaso jäivät paitsioon. Sen sijaan yksilötaso korostui sosiaalisten ongelmien noustua yhteiskunnallisen tason ongelmiksi. Nationalismi abstraktimpana aatteena jäi etenkin myöhemmässä tutkimuksessa vähälle huomiolle, vaikka asevelipappien yksilöä koskevista kirjoituksista voi kuitenkin löytää myös nationalismia uudelleenmäärittelevää ajattelua.

Sodan jälkeen asevelipappien kirjoittamaa, Kusti Korhosen ja Armo Nokkalan toimittamaa *Älä aja raiteissa* -teosta alettiin pitää asevelipappien kirjallisena ohjelmakirjana.⁸⁵ Henkilökohtaisiin rintamakokemuksiin keskittynyt teos ymmärrettiin jäsentyneenä tavoiteohjelmaksi, mikä johti sosiaalisen ulottuvuuden korostumiseen. Teoksessa esitetyt huomiot nationalismista tai muissa teksteissä esiintyvä asevelipappien nationalismi jäi tämän vuoksi sivuun. Kirjan kustasi Kusti Korhosen yhteydessä edellä mainittu Kristillinen palvelukeskus.

Kusti Korhonen kuvasi asevelipappien kokoelmateoksessa *Älä aja raiteissa* ajattelunsa muutoksia. Korhonen myönsi *Vihasta veljeyteen* -otsikoidussa kirjoituksessa, että herännäistaustaisena hän ”ei ollut tuntenut työväkeä” ja oli siksi arvostellut heitä väärin perustein.⁸⁶ Seuraavana vuonna myös Korhosen opettaja, rovasti Otto Korpjaakko kirjoitti kirkon tehneen erehdyksen liittyessään esimerkiksi kapitalismiin siinä missä kansallissosialisminkin, eli mielenmuutos liittyi myös laajemmin herännäisyyden uudelleenmäärittelyyn.⁸⁷ Korhonen kirjoitti *Älä aja raiteissa* -kirjoituksessaan, miten hän oli ollut yksi niistä, joiden ”povessa oli palanut kansallisen ja isänmaallisen innostuksen tuli”.⁸⁸

Kirkon suhde työväestöön oli yksi suuri kysymys, jonka suhteen kirkon entinen linja näytti sodan jälkeen mahdottomalta. Kirkkoa puolustavasta retoriikasta tehtiin parannusta sodan jälkeen esimerkiksi suhtautumisessa työväestöön. Tenkku kuvasi, miten kirkko oli itse kiivaassa suhtautumisessaan järjestäytyneeseen työväestöön syyllinen siihen, että kirkosta oli tullut työväestölle vihollinen.⁸⁹ Tenkku toi esille, ettei kristillinen rakkaus tunne luokka- tai kansallisuusrajoja.⁹⁰

84 Murtorinne 1995, 158–175.

85 Murtorinne 1995, 309; Seppo 1999, 29–30.

86 Korhonen & Nokkala 1945, 90–91; Tilli 2016, 436.

87 Tilli 2016, 435–436.

88 Korhonen & Nokkala 1945, 90–91; Tilli 2016, 436.

89 Tilli 2016, 436.

90 Tilli 2016, 432, 435.

Kusti Korhosen mukaan taas kirkko oli ”kansankirkkona” vajavainen, mikäli se ei huomannut koko jäsenistöä. Järjestäytynyt työväenliike ja sen historia kyseenalaistivat kansankirkkoideologian, ja tämän Korhonen myös ilmaisi selvästi: ”järjestäytyneen työväenliikkeen kannalta ei voitane puhua kansankirkosta tässä syvemmässä merkityksessä”.⁹¹ Kirkon ylimmässä johdossa oli varmasti helpompi luopua suomalaisen työmieheen liittyvistä ennakkoluuloista kuin nationalistisesta oman kansan ja valtion puolustamisen ajatuksesta idästä tulevaa aatteellista uhkaa kohtaan. Korhonen puolestaan pyrki yhdistämään kansankirkollisen ideologian ja uuden suhtautumistavan työväenliikkeeseen. Se vain vaati kahtalaista muutosta. Ensinnäkin kirkossa tuli olla paremmin selvillä, mikä oli työväestön todellinen tilanne ja siihen perustuvat työväenliikkeen oikeutetut vaatimukset. Toisekseen se edellytti, että kirkko osoittaa toiminnallaan, että se oli poliittisesti ja taloudellisesti riippumaton. Varsinkin jälkimmäisessä oli selvästikin kyse pesäeron tekemisestä kirkon 1930-luvulla vahvimmillaan olleeseen oikeistolaiseen leimaan.

Jussi Tenkku sen sijaan käsitteli yhteisöllisiä ongelmia yksilön näkökulmasta teoksessa *Alaston ihminen murrosajan kuvastimessa* ja *Laumahengen lumoissa* -otsikoidussa kirjoituksessaan *Älä aja raiteissa* -teoksessa. Tenkku kirjoitti jälkimmäisessä yksilön ihanteista ja vapaudesta:

Historian kehitys on ollut ohimeneviä poikkeuksia lukuunottamatta jatkuvaa vapaustaistelua monista ulkonaisista kahleista, joita perinnäistavat, ympäristö ja yhteiskunta arvovaltoineen ovat asettaneet ihmisen tielle. Terveen kehityksen edellytyksenä on, että kypsymme sisäisesti ottamaan vastaan ulkonaista vapautta seistäksemme todella holhoamatta omalla pohjallamme.⁹²

Kollektiivisen nationalismin sijaan Tenkku kirjoitti yksilön ihanteista yhteiskunnan rakennuksessa.

Sosiaalisen ulottuvuuden korostuminen ei tarkoittanut aatteen – esimerkiksi nationalismin – täydellistä syrjäytymistä. Sen sijaan pappien omassa retoriikassa korostui vaadittu tasapaino aatteen tai opin ja käytännön välillä.⁹³ Aiemmassa tutkimuksessa, etenkin kirkkohistorian suuressa kertomuksessa suomalaisen kansankirkon muotoutumisesta, huomio on kiinnitetty lähinnä sosiaalisen ulottuvuuden nousuun. Sosiaalinen ulottuvuus kuitenkin linkittyi myös nationalismin muutoksiin. Muutos suhteessa työväestöön ja virheiden myöntäminen johti siihen, että yhä moninaisempi suomalaisuus mahtui isänmaallisen ja patrioottisen viitekehyksen sisälle.

91 UEF TOA KKK, Mitä odottaisi kirkolta sen suhteessa työväkeen, käsikirjoitus Kuva ja Sana -lehteen lähetetystä kirjoituksesta 1945.

92 Tenkku 1945, 26.

93 Tilli 2016, 440.

Näyttää siltä, että aiemmassa tutkimuksessa asevelipappien nationalismia on tutkittu vähemmän sosiaalisen ulottuvuuden korostuessa asevelipappien agendana. Sodan muistamisen ja siitä käydyn keskustelun voi luontevasti hahmotella osaksi nationalismikeskustelua. Ristiriitaisten tai kriittisten sota-muistojen hyväksyttävyyttä asevelipappien keskuudessa liittyi sekä sosiaalisesti ulottuvuudeksi katsottavaan kaikenlaisten aseveljien hyväksytyksi tulemiseen sekä kansallisen ajattelun uudelleenmuokkaamiseen.⁹⁴ Ajatus ihmisläheisestä kirkosta ei rajoittunut ainoastaan sosiaaliin ongelmiin ja niihin puuttumiseen, vaan oli osa kirkon siirtymistä sodan nationalismista rauhaan. Inhimillisempi ja matalamman kynnyksen kirkko saattoi muodostua yhteiseksi, jossa patrioottinen isänmaallisuus ja yhteisten muistojen säilyttäminen yhdistyivät uinuvaksi, eli latentiksi nationalismiksi.⁹⁵

Kirkko nationalistisen uhriajattelun säilyttäjänä

Toisen maailmansodan jälkeistä aikaa on kuvattu uhrinationalismista hyvinvointivaltionationalismiin siirtymisen aikakaudeksi.⁹⁶ Kirkossa muutos ei ollut yhtä yksinkertainen monestakin syystä. Ensinnäkin kirkko oli yhteisönä ainakin osittain konservatiivisempi kuin yhteiskunta keskimäärin. Toiseksi kirkolla oli koko itsenäisyyden ajan ollut rooli kansallisuusaatteeseen liittyneen transsendentin uhrinationalismin sanoittajana, ylläpitäjänä ja sitä kautta kansakunnan rakentajana.⁹⁷

Sodan loppuvaiheissa ja sodan päättymisen jälkeen asevelipapit muokkasivat nationalistista ajattelua tuttujen käsitteiden uudelleenmäärittelyn kautta. Yksi keskeinen uusia muotoja saanut nationalismiin liitetty käsite oli uhri, joka muuttui karuksi todellisuudeksi henkensä antaneiden suomalaisten muodossa. Yhteiskunnallisesti sodan aikana ylläpidetty tiukka kontrolli ja oman hengen uhrivalmius purkautuivat rauhan tultua levottomuuksina, rikoksina ja väkivaltana.⁹⁸ Kirkko oli kuitenkin organisaatio, jossa nationalismin transsendentti ulottuvuus oli etenkin murrosaikana läsnä. Transsendentin uhrinationalismin on kuvattu olevan tarjoamiltaan vastauksilta ja merkityksiltään lähempänä uskontoa kuin sekulaaria ideologiaa.⁹⁹ Kirkon rauhaan palaamista on hyvä käsitellä myös tämän nationalismin ulottuvuuden kautta.

Sodan jälkeen muutos kansallisuusaatteen huipentumasta sen haalistumiseen ei ollut nopea tai täydellinen. Vielä vuonna 1945 Jussi Tenkku muotoili

94 Malinen & Tilli 2018, 31.

95 Kivimäki et al. 2024, 348.

96 Kivimäki et al. 2024, 359; Kivimäki 2016 b, 314.

97 Transsendentti uhrinationalismi ks. Kivimäki et al. 2024, 359.

98 Kivimäki 2016, 292.

99 Kivimäki et al. 2024, 359.

kirjansa lopussa ajatuksiaan muutoksesta, mutta retorisesti liitti kirjoituksensa sotien välisen ajan uhriretoriikkaan:

Sota saattaa kiertoteitse palvella elämää kyynelten hinnalla. Henkisessä elämässä nousukausi tulee tavallisesti jonkin aikaa myöhemmin sodan jälkeen, ellei kaikkea ole tuhottu. Oman kansamme suurimmat nousukaudet ovat olleet ison vihan, Suomen sodan ja vapaussotamme jälkeen. Raunioille pyritään aina rakentamaan uutta ja parempaa. Sodan hirvittävien tappioiden keskellä voidaan lohduttautua sillä, että ne ovat olleet uuden elämän synnytystuskia, elämän, joka ei kuitenkaan ota huomioon yksilön onnea. Veri on se kallisarvoinen siemen, josta voidaan odottaa vuosien kuluttua uutta satoa.¹⁰⁰

Tenkun retoriikka ponnisti valkoisen Suomen sisällissodan jälkeisestä retoriikasta. Synnytystuska-retoriikkaa käytettiin laajasti sisällissodan jälkeen valkoisella puolella selittämään sodan vaikeita muistoja ja ylentämään monin paikoin järjettömältä tuntunut väkivalta merkitykselliseksi.¹⁰¹ Valkoisessa retoriikassa veriuhri oli myyttinen uhraus, joka synnytti kansakunnan.¹⁰²

Tenku toi sodan loppuvaiheissa esille uhrinäkökulman ja uhrausten velvoittavuuden, joka jäi elämään pysyvämminkin osana toisen maailmansodan suomalaisen nationalismiin liittyvää selitystä.¹⁰³ Valkoisen Suomen uhriretoriikan muunnos Tenkun retoriikassa kuvaa sitä, miten kansallisaatteeseen liittyvät ilmiöt muuttuvat ja säilyvät ajassa. Valkoisen Suomen käsityksistä lähtenyt uhriajattelu muuttui nationalistisesta ihanteesta toisen maailmansodan konkretiaksi kuoleman muodossa ja kulki näin loppuunsa.¹⁰⁴ Uhriajattelu muuttui eteenpäin ajavasta kiihkosta menetyksiä selittäväksi malliksi.

Julkisesti Tenku ei voinut sodan kärsimysten keskellä irtautua retoriikasta, joka antoi merkityksen yksityisille uhrauksille. Pappina Tenku edusti kirkkoa, jonka tehtäviin kuului sodanjälkeen ylläpitää yhteisöä elvyttävää muistokulttuuria.¹⁰⁵ Tenkun nationalismia käsittelevässä pohdinnassa ja murrosajan hahmottelussa oli kysymys papin ja sotilaspapin itsereflektiosta ja ammatillisuuden uudelleenmuotoilusta. Jatkosodan aikana papit olivat olleet pikemminkin lietsomassa nationalismia ja uhrimieltä, nyt se oli tarvetta purkaa.¹⁰⁶

100 Tenku 1945, 131.

101 Marttila 1998, 6. Marttilan Raahen ja Saloisten veteraanikirja on hyvä esimerkki 1990-luvun uuspatriotismin ajasta, jolloin menneiden vuosikymmenien ja jopa vapaussodan historiatulkinnat korostuivat. Kirjassa synnytystuskat on muotoiltu: ”Itsenäisyytemme synnytystuskat johtivat kansamme kahtiajakoon pitkiksi ajoiksi.”

102 Tepora 2018 b, 161.

103 Kivimäki et al. 2024, 347.

104 Kivimäki 2016 b, 313.

105 Tepora 2018 b, 145.

106 Malinen & Tilli 2018, 41.

Sotaretoriikasta ja sodan glorifioimisesta Tenkku oli jo luopunut, ja uusi aika vaati vanhojen käsitteiden uudelleenmuotoilua.

Uhriretoriikka on tietyissä muodoissa jatkunut esimerkiksi kansallisina muistamisen päivinä aina nykypäivään saakka, joten siitä Tenkkukin piti kiinni liittyen sotienvälisen ajan uskonnollisiakin piirteitä saaneeseen romanttishenkiseen uhrinarratiiviin.¹⁰⁷ Kirkossa tätä muistokulttuuria edustavat edelleen näkyvimmin sankarihautausmaat.

Uhriretoriikan pitkästä jatkumosta kirkosta ja sen laimentumisesta kertoo Kusti Korhosen elämäkerrassaan esittämä tapa hahmotella yksilön ja valtion suhdetta. Korhonen uudelleen tulkitsi elämänsä lopulta varsin perinteisen kansallisaatteen käsittein (1982): ”Yksityisten ihmisten vaiheet liittyvät kaikessa kansakunnan vaiheisiin ja heijastelevat paljolti kansan elämässä tapahtunutta kehitystä”. Korhonen toivoi, että hänen elämäkertansa vahvistaisi lukijansa vakaumusta kolmessa suhteessa, joista keskimmäinen on ”että me suomalaiset kuulumme Suomen kansana yhteen ja olemme sidotut yhteisiin kohtaloihin ja että näissä yhteisissä vaiheissa mukana eläen –vaikkapa ne olisivat vaikeitakin– elämämme täyttää ajallisen tarkoituksensa.”¹⁰⁸

Korhosen kuvaama yksilön elämän tarkoitus osana Suomen kansaa on jo kaukana veriuhrista, mutta kuvaa silti yksilön roolia osana kansakuntaa ja sen kohtaloita. Kuvauksessa on kysymys uhrista, mutta ei enää väistämättä sodan kautta annettavasta uhrista, vaan elämästä yhteisen suomalaisuuden hyväksi. Korhosen kuvaus kertoo myös uhriajattelun luonteesta osana aaltoilevaa ja intensiteetiltään vaihtelevaa nationalismia.¹⁰⁹ Kenties elämän merkityksellisyys liittyvä nationalismi oli luonteva ajattelutapa elämänsä loppuvaiheita eläneelle papille, jolle uskonnollisuus oli toinen merkityksellisyyttä tarjoava kokonaisvaltainen aate.

Johtopäätökset

Tämän artikkelin aluksi kysyimme, miten sodan ja kansallisaatteen jälkeinen murroskausi näkyi Korhosen ja Tenkun toiminnassa ja kirjoituksissa, ja miten he murroskautta itse määrittivät. Entiset sotilaspapit, jotka olivat vielä vähän aikaa sitten olleet keskeisiä nationalistisen ideologian levittäjiä ja puolesta-puhujia, rakensivat sodan jälkeen itselleen paikkaa uudessa rauhan aate- ja arvomaailmassa. Osoitimme aineistomme analyysin avulla, miten asevelipap-pien määrittelemä murrosaika ja nationalismin muutos vaikuttivat yksilö-tasoa laajemmin organisaatiotasolla kirkossa.

107 Tepora 2018 b, 147.

108 Korhonen 1982, 6.

109 Kivimäki et al. 2024, 351.

Yksilöiden tasolla ja yksilöiden parissa asevelipapit olivat keskeisiä toimijoita. Määrältään nationalismia kuvaavaa retoriikkaa oli asevelipappien sodan loppuvaihetta tai rauhaa koskevana aikana vähemmän kuin muita teemoja koskevaa. Suoraan nationalismia aatteena koskevan aineksen määrällinen lasku on johtanut aiempaan yleistettyyn tulkintaan, jonka mukaan nationalismi lähes hävisi kirkosta. Artikkelimme kuitenkin osoittaa, että häviämisen sijaan kyse oli nationalismin muutoksista osana rauhaan palaamista.

Kirkossa nationalismi siirtyi koko kansakuntaa ja kirkkoa ohjanneista kiihkeän yhteisöllisistä aatteista yksilötasolle. Yhteisötasolta yksilötasolle siirtyminen oli osa kirkollista rauhaan palaamista, jossa kirkko ja valtio erosivat sodanaikaisesta tiiviistä yhteenliittymästä kohti rauhan aikaa. Rauhaan palaamiseen kuului valtion ja kirkon keskittyminen organisaatioina enemmän omiin tehtäviinsä. Kirkkohistorian aiemmassa tutkimuksessa sotaa murroskautena ja asevelipappien keskeistä roolia sodanjälkeisen kirkon muotoutumisessa on korostettu runsaasti. Tutkimus on kuitenkin koskenut lähinnä kirkon sosiaalista ja käytännöllistä muutosta, ei muutosta aatteiden tai rauhaan palaamisen näkökulmista. Sosiaalietiikan kriisiä ja kirkon reagointia sosiaalisiin muutoksiin ei ole aiemmassa tutkimuksessa liitetty osaksi rauhaan palaamista ja nationalismin muutoksia.

Tarkastelluista asevelipapeista toinen, Jussi Tenkku, koki sodan loputtua valtavan henkilökohtaisen murroksen, joka sai hänet nationalismin sijaan suuntautumaan universalistisesti ja vaihtamaan pappeuden filosofiaan ja tutkijanuralle. Toinen tämän tutkimuksen henkilöistä, Kusti Korhonen, ei kokenut samanlaista aatteellista kriisiä sodan jälkeen kuin Tenkku, vaan jatkoi uraansa pappina yleten vähitellen yhä vaativampiin tehtäviin. Etenkin Korhosen elämäkerta kertoo papista, joka sopeutui laimenevaan nationalismiin muun yhteiskunnan mukana.

Sotaan ajavasta ja lippuja liehuttavasta nationalismista siirtyminen latenttiin nationalismiin ilmeni myös kirkossa. Asevelipappien työtä ja kirkon muutosta on tarkasteltu useimmiten osana nopean kirkollisen jälleenrakentamisen suurta kertomusta. Korsukokemukset saivat asevelipapit kiinnittämään huomiota sosiaaliseen ulottuvuuteen, jonka osana kirkko asemoitui uudestaan suhteessa työväkeen. Kirkon uusi suhtautuminen työväkeen tai sosiaalisiin ongelmiin oli osa nationalismin muutosta, jossa isänmaallinen kansankirkko edusti kaikkia suomalaisia yhteiskuntaluokkaan katsomatta. Samalla kiihkein nationalismi väistämättä laimeni, koska sovinnollisuus sitä edellytti.

Nationalismia ei kirkossa enää sodan jälkeen mielletty tiettyssä kansanosassa – esimerkiksi heränneissä – ihanteellisena esiintyväksi aatteeksi. Ennen toista maailmansotaa työväki ei voinut samaistua tähän uskonnollisia ulottuvuuksia saaneeseen nationalismiin. Uudenlaiset kansalaisen ihanteet sodan ”puhdistamassa” valtiossa nähtiin tarpeelliseksi asevelipappien taholta. Näin kansakunnan ihanteista muokkautui vähitellen kaikkia suomalaisia koskevia oman itsen syrjään sysäämisen yksilötason ihanteita, joita tarvittiin

myös jälleenrakentamisen ajaksi kutsuttuna rauhaan palaamisen aikakautena.

Rauhaan palaamisen osalta kirkkohistorian näkökulma on ollut perinteisen kirkkohistorian tapaan kirkkoon itseensä keskittyvä, vaikka kirkon sisällä tapahtunut rauhaan palaaminen liittyi selkeästi valtiolliseen rauhaan palaamiseen. Keskeisiä valtion ja kirkon rauhaan palaamisen yhtymäkohtia olivat kirkossa tapahtunut uudelleensuhtautuminen työväestöön, yhteiset sankarihautausmaat ja kirkon transsendenttiin tehtävään liittyvä uhrinationalismin uudelleenmäärittely. Uhrinationalismin laimentuminen valkoisen Suomen jakavasta ajattelusta koko kansakuntaa koskevaksi sodan uhria muistavaksi toiminnaksi vaikutti suoraan yhteiskunnalliseen sovinnollisuuteen. Asevelipappien määrittämä ja työnsä kautta tekemä muutos vaikuttivat siihen, että suomalainen patrioottinen latentti nationalismi saattoi syntyä sota-aikaisen kiihkeän nationalismin jälkeen.

Aiemmassa kirkkohistorian tutkimuksessa muutokset kirkko-organisaatiossa ja niiden tutkiminen on jättänyt varjoonsa kirkon yhteiskunnallisen roolin nationalismin murrosaikana ja myös sen jälkeen. Tähän päivään saakka jatkunut esimerkki kirkon yhteiskunnallisesta roolista ovat valtiolliset jumalanpalvelukset, joiden kautta tuodaan ensi sijassa esille nationalismia, ei uskonnollisuutta. Vertailu uusimpaan suomalaisen nationalismin muutosta kuvaavaan tutkimukseen paljastaa, että aiemmissa kirkkoa ja nationalismia koskevissa tulkinnoissa on ollut kysymys nationalismin liian kapea-alaisesta ymmärtämisestä. Näin jopa kirkon edelleen harjoittamat erityistehtävät sankarihautausmaiden ylläpitäjänä, kaatuneiden muistamisessa ja itsenäisyyspäivän juhlistamisessa ovat jääneet huomaamatta osana nationalismin pitkää aatteellista jatkumoa.

Jatkotutkimus erityisesti sukupuolen merkityksestä kirkon nationalismi-ajattelulle olisi tarpeen. Asevelipappien kirkko oli miesten yhteisö, jonka sodanjälkeiset päättäjät olivat kasvaneet kuuman nationalismin miehistä sankaruutta korostaneena aikakautena. Nationalismi on edelleen ajankohtainen poliittinen aate, jonka ilmenemismuodot kirkossa ovat merkityksellisiä yhteiskunnallisen kehityksen, sovinnollisuuden ja yhteistyön näkökulmista. Kirkollisen rauhaan palaamisen historian tutkimus antaa työkaluja ymmärtää sitä historiaa, nationalismia ja kirkollista identiteettiä, johon nykykeskusteluissa kulloinkin halutaan viitata. Yhteiskunnalliset muutokset, kuten sodat tai ilmastomuutos ovat uusia murroksia, joihin liittyen nationalismia, yhteiskuuluvuutta ja kokemusta määritellään yhä uudestaan niin valtiossa kuin kirkossakin.

Lähteet ja kirjallisuus

Painamattomat lähteet

Itä-Suomen yliopisto, Joensuu	UEF
Teologian osaston arkisto	TOA
Kusti Korhosen kokoelma	KKK
Suomalaisen kirjallisuuden seuran arkisto, Helsinki	SKS
Jussi Tenkun päiväkirja 1943–1944.	JT

Painetut lähteet

- Colliander, O. Immanuel
1922 Nykyinen murrosaika Pyhän Raamatun ilmoittaman Jumalanvaltakunnan historian valossa. Etelä-Savon kirjapaino osakeyhtiö: Savonlinna.
- Korhonen, Kusti
1982 Pappina murrosajassa. Helsinki: Kirjaneliö.
- Korhonen, Kusti & Nokkala, Armo
1945 Älä aja raiteissa. Helsinki: Kristillinen palvelukeskus.
- Marttila, Irmeli
1998 Yhteisellä asialla – Raahen ja Saloisten veteraanikirja. Raahen veteraanijärjestöt.
- Tencku, Jussi
1945 Alaston ihminen murrosajan kuvastimessa. Helsinki: WSOY.
- Tencku, Liisa
2008 Inkeriläisiä siirtämässä. Jussi ja Liisa Tenkun päiväkirjat 1943–1944. Helsinki: SKS.

Kirjallisuus

- Ahlbäck, Anders
2020 Sotasankaruus miehuuden esikuvana – Jääkäriupseerit ja suomalainen sotilaskoulutus. – Kirjoituksia sankaruudesta. Toim. Kempainen Ilona & Peltonen Ulla-Maija. Helsinki: SKS.
- Alfthan, Maija
2008 Ajatus Inkerinmaasta sykäyttää sydäntä. Helsingin sanomat 20.4.2008.

Aunesluoma, Juhana

2022 Oman ajan historian kirjoitus – Lähihistoria vol. 1 (2022, issue 1), 67–82.

Auvinen, Timo; Holmila, Antero & Lehtimäki, Niina

2016 Epävarma itsenäisyys – Julkinen keskustelu sodan päättyessä – Rauhaton rauha – Suomalaiset ja sodan päättyminen 1944–1950. Toim. Kivimäki, Ville & Hytönen, Kirsi-Maria. Tampere: Vastapaino.

Boije, Erika; Forsell, Gustaf; Hellström, Emma; Olenius, Ida

2025 Approaching National Christianities in the Nordic Region. *Journal of Church and State*, 2025, 67. 1–7.

Heikkilä, Markku

1990 Suomalaisesta kansallisuususkonnosta kansalaisuskontoon – Kirkko ja politiikka. SKHST 153. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura. 500–510.

Hjelm, Titus

2021 Kansankirkkoideologia ja uskonnollisen eriarvoisuuden uusintaminen. Parlamentaarisen diskurssin kriittinen analyysi – Uskonto, kieli ja yhteiskunta: Johdatus diskursiiviseen uskonnotutkimukseen. Helsinki: SKS. 224–243.

Hutchinson, John

2006 Hot and banal nationalism: the nationalization of ‘the masses’. In G. Delanty, K. Kumar (Eds.) *Hot and banal nationalism: The nationalization of ‘the masses’*. Thousand Oaks: SAGE Publications Ltd.

Huhta, Ilkka

2001 ”Täällä on oikea Suomenkansa” – Körttiläisyyden julkisuuskuva 1880–1918. Diss. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.

Huhta, Ilkka & Malkavaara, Mikko

2005 Suomen kirkon sisälähetysseuran historia. Vuodet 1940–2004. Helsinki: Kirkkopalvelut.

Kallanne, Reetta

2022 Uskonto keskitysleirillä: Suomalaisen hengellisen toiminnan ja uskonnollisen diskurssin roolit inkeriläisten parissa
Kloogan keskitysleirillä toisessa maailmansodassa – Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 2022. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura. 76–106.

Karonen, Petri

2016 Suomi vuonna yksi. Sodasta rauhaan siirtyminen valtakunnallisena ongelmana – Rauhaton rauha – Suomalaiset ja sodan päättyminen 1944–1950. Toim. Kivimäki, Ville & Hytönen, Kirsi-Maria. Tampere: Vastapaino.

Kirkko suomalaisessa yhteiskunnassa 1900-luvulla.

- 1977 Kirkko suomalaisessa yhteiskunnassa 1900-luvulla.
Toim. Markku Heikkilä & Eino Murtorinne. Helsinki: Kirjaneliö.

Kivimäki, Ville

- 2016 a Hämärä horisontti, avautuvat tulevaisuudet. Suomalaissotilaat ja syksyn 1944 tunnemaisema – Rauhaton rauha – Suomalaiset ja sodan päättyminen 1944–1950. Toim. Kivimäki, Ville & Hytönen, Kirsi-Maria. Tampere: Vastapaino.
- 2016 b Uusi Suomi. Sotasukupolvi ja sodanjälkeinen aika – Rauhaton rauha – Suomalaiset ja sodan päättyminen 1944–1950. Toim. Kivimäki, Ville & Hytönen, Kirsi-Maria. Tampere: Vastapaino.

Kivimäki, Ville; Hytönen, Kirsi-Maria & Karonen, Petri

- 2018 Ennen huomispäivää – Toisen maailmansodan päättyminen Suomessa ja Euroopassa – Rauhaton rauha – Suomalaiset ja sodan päättyminen 1944–1950. Toim. Kivimäki, Ville & Hytönen, Kirsi-Maria. Tampere: Vastapaino.

Kivimäki, Ville; Tepora, Tuomas; Vahtikari, Tanja & Yliaska, Ville

- 2024 Uusi nationalismitutkimus ja historia. Eletty kansakunta toisen maailmansodan ja vuoden 1990 murroskohtien jälkeen – Historiallinen aikakauskirja 122:4 (2024), 345–361.

Lauha, Aila

- 1999 "Syyttömyyden" taakka. Suomen luterilainen kirkko ja sotasyllisyys – Teologinen Aikakauskirja 104:1 (1999). 63–71.

Long, William & Brecke, Peter

- 2003 War and reconciliation. Reason and Emotion in Conflict Resolution. Cambridge, MA: MIT Press.

Malinen, Antti & Tilli, Jouni

- 2018 "Ei me niin hirvittävän sotaisia sentään olla!" Luterilaisten pappien suhde jatkosodan muistoihin – Historiallinen aikakauskirja 116:1 (2018). 29–41.

Murtorinne, Eino

- 1976 Kansankirkon historiallinen tulkinta ja sovellus – Teologinen aikakauskirja 81, 113–120.
- 1978 Kirkko ja suomalaishkansallinen ideologia – Aate ja yhteiskunta. Mikko Juvalle omistettuja tutkielmia. Toim. Markku Heikkilä. Helsinki: Otava. 269–283.
- 1987 Kirkko maailmansotien välisenä aikana – Suomen historia 7. 698–709.
- 1995 Suomen kirkon historia 4. Sortovuosista nykypäiviin 1900–1990. Helsinki: WSOY.

Nagel, Joane

- 2010 Masculinity and nationalism: gender and sexuality in the making of nations – *Ethnic and Racial Studies* 21:2. 242–269.

Perämäki, Anna-Leena

- 2024 Uusi sotahistoria 2020-luvulla. Ennen ja nyt, Vol 24 Nro 3 (2024). 1–3.

Salmela, Mikko

- 2007 Tenkku, Jussi. Kansallisbiografia-verkkojulkaisu. *Studia Biographica* 4. Helsinki: SKS.

Seppo, Juha

- 1996 Arv. Eino Murtorinne. Suomen kirkon historia 4. Sortovuosista nykypäivään 1900–1990. Helsinki: WSOY.
- 1999 Kirkko ja itsenäinen Suomi 1917–1998. – Uskonto ja nykyaika. Yksilö ja eurooppalaisen yhteiskunnan murros. Toim. Markku Heikkilä. Helsinki: Atena.

Tepora, Tuomas

- 2011 Sinun puolestas elää ja kuolla – Suomen liput, nationalismi ja veriuhri 1917–1945. Helsinki: WSOY.
- 2018 a Kiihkeä historia – Tunteet historiantutkimuksessa – Menneisyyden rakentajat: teorit historiantutkimuksessa. Toim. Hannikainen Matti O., Danielsbacka Mirkka & Tepora Tuomas. Helsinki: Gaudeamus.
- 2018 b Mystifioitu sota: uusiutumisen ja uhrin kokemus – Rikki revitty maa – Suomen sisällissodan kokemukset ja perintö. Helsinki: Gaudeamus.

Tilli, Jouni

- 2014 Suomen pyhä sota. Papit jatkosodan julistajina. Helsinki: Atena.
- 2016 Katumus, mukautuminen ja kieltäminen. Luterilaisten pappien suhtautuminen työväestöön vuosina 1944–1948 – Historiallinen aikakauskirja 4/2016. 432–444.

Ylä-Jussila, Aarne

- 2020 Heimo, uskonto ja isänmaa: kirkollinen kansallistamistoiminta Itä-Karjalassa 1941–1944. Diss. Joensuu. Publications of the University of Eastern Finland. Dissertations in Education, Humanities, and Theology, 159. Joensuu: Itä-Suomen yliopisto.